

המרות דת בקרוב יהודי עיראק בעת החדשה

נסים קוז

במשך מרבית התקופות שבהן היתה עיראק תחת שלטון האסלאם (משנת 637 עד היום), זכו היהודים בה ליחס מתון בכל הנוגע לקיום מצוות דתם ולחופש פולחנם. השליטים המוסלמים של עיראק נמנו לרוב עם הזרם הסוני, אשר יחסו אל הד'מים (יהודים ונוצרים) היה בדרך-כלל סובלני לאין ערוך מזה של השיעים.

א. המרות דת של יהודים בעיראק תחת השלטון העות'מאני

בתקופת השלטון העות'מאני בעיראק (1534-1917), שבה היה האסלאם הסוני דת המדינה, לא ידוע על גזרות שמד וכפיית האסלאם על קהילות או קבוצות יהודיות כפי שאירע לקהילות יהודיות באיראן השיעית.

ההלכה המוסלמית, שעל-פיה נהגו שליטי עיראק, כמעט עד אמצע המאה ה-19, קבעה אמנם כי הד'מים, בני-החסות: נתונים ליחס של בוז והשפלה; חייבים בתשלום מס-גולגולת ותמורתו מובטחים חייהם, רכושם וחופש פולחנם; אינם מתקבלים לצבא ולפקידות הממשלתית, מלבד מעטים יוצאים מן הכלל; עדותו של יהודי כנגד מוסלמי אינה מתקבלת בבתי-המשפט; יהודי או נוצרי שהתאסלם וחזר לדתו הקודמת, דינו מוות, כמוהו כמוסלמי שהמיר את דתו.¹

עם זאת, המרות דת בקרב יהודי עיראק היו לעיתים רחוקות, בדרך-כלל על רקע מצוקות אישיות קשות, ובעיקר בשל מצב כלכלי או חברתי ירוד.²

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: הד, עמ' 111-112. אל-חצירי, עמ' 89-90. דויסון, עמ' 55. יצוין, כי רוב האוכלוסיה בעיראק הם מוסלמים שיעים. כאשר היתה עיראק פרובינציה עות'מאנית, רוב התושבים המוסלמים באימפריה היו סונים וגם דת המדינה היה האסלאם הסוני. גם בעיראק העצמאית רוב התושבים הם שיעים אך השלטון הוא בידי הסונים.

2 המרות דת של קבוצות נכבדים יהודים אירעו בעיראק תחת השליטים האל-ח'אנים, שקיבלו את האסלאם בסוף המאה ה-13 והתחלת המאה ה-14, ורדפו את הד'מים באכזריות. רבים מנכבדי היהודים באותה עת התאסלמו, ביניהם רשיד אל-דולה, ששימש במשרת חזיר והוצא להורג בשנת 1318. בשנת 1333 נהרסו בתי-כנסת בבגדאד והרכב של היהודים, סדיד אל-דולה, יחד עם קבוצת נכבדים יהודים עברו לאסלאם. ראה: בן-יעקב, עמ' ע-ע; אל-עזאוי, עמ' 374-375, 417-418, 513.

השליטים העות'מאנים אמנם לא כפו על הד'מים להתאסלם, אולם בתקופת שלטון הממלוכים בעיראק (1750-1831), מציינן בן-יעקב, נתנו השלטונות לכל נוצרי או יהודי שהתאסלם סך של 150 קרוש, בחגיגות ובאופן רשמי.³ בתקופת שלטון הנאליים התורכים בעיראק (1831-1917) חל שיפור במעמד המשפטי של היהודים ובמצבם החברתי והכלכלי, אולם נמשכו מעשי ההתעללות וההתאכזרות כלפיהם מצד האוכלוסייה ומצד ואלים שונים. באותו זמן אמנם לא היו מקרים של שמד מתוך כפייה או לחץ חיצוני, אך היו יהודים שהתאסלמו ונעזרו יהודיות שהמירו את דתן ואלה עוררו תגובות נמרצות משני הצדדים.⁴

ב. בעיראק העצמאית

בעיראק המודרנית, משנת 1921 ואילך, חלה התרחקות של הדור הצעיר מן הדת, וזו, לדעת חיים כהן, נבעה לא משום הרצון להידמות לחברת הרוב המוסלמית או חיפוש אחר אמונה חדשה. מאחר שלא היו רדיפות נגד היהודים בהתחלת דרכה של המדינה הצעירה, לא ראה היהודי צורך להמיר את דתו. המקרים המעטים של התאסלמות — כמעט לא אירעו מקרי התנצרות — נבעו בדרך-כלל מסכסוכים משפחתיים, כגון: צעירות שאיבדו את בתוליהן לפני הנישואין, נשואות שבגדו בבעליהן או גברים שלא הצליחו להתגרש מנשותיהם. ודאי היו גם מקרים בודדים של התאסלמות מתוך ציפייה לגמול תומרי: כסף, מישרה וכדומה.⁵ מקרה אחד של התאסלמות בשל מניע משפחתי תועד בספר. משה מנשה, משכיל יהודי, מנהל הדואר והטלגרף המרכזי בבגדאד, שהתאסלם בשנת 1933 ונקרא שמו בישמעאל מוסא בן-נציר. בספר שכתב הוא הסביר, כי התאסלם משום שבית-הדין הרבני בבגדאד התיר לגיסו לשאת אשה שנייה על פני אחותו.⁶ כעבור כמה שנים הוא היגר לארצות-הברית ושב ליהדות.

3 ראה: בן-יעקב, עמ' קו. בסוף תקופת השלטון הממלוכי בעיראק גרמו שני אנשים צרות רבות ליהודים. האחד, המוסלמי מללא מוחמד, יועץ השליט הממלוכי דאוד פאשא, שכונה 'מוחמד המוסר' משום שהלשין על הרבה יהודים וגרם למותם. השני, היהודי אברהם שלום, שהתאהב ברקנית מוסלמית, התאסלם ונשאה לאישה, וקרא לעצמו 'אבן אל-יאיי'. הוא הכיר יפה את יהודי בגדאד ומסר את שמות העשירים והנכבדים ל'מוחמד המוסר', זה העבירם לדאוד פאשא, שרדף אותם בעינויים ובאכזריות רבה וסחט מהם כספים. בשל כך יהודים רבים ברחו לחו"ל, לערים כלכותה, סידני, חלב, דמשק, אלכסנדריה ועוד. אחרי שהודח דאוד פאשא (1831), הוצא 'מוחמד המוסר' להורג על-ידי המושל החדש, ואילו היהודי המומר הוסיף להלשין ולהציק ליהודים, עד אשר נכבדי היהודים פנו למושל וזה ציווה לתלותו. ראה: בן-יעקב, עמ' קד, קה, קטז; ששון, עמ' 124-126. על רדיפות היהודים — ראה גם: דאוד פאשא, עמ' 141-193, 294.

4 על יחס הנאליים התורכים ליהודי עיראק — ראה: בן-יעקב, עמ' קמב-קמט; ראה גם: קוז, עמ' 177-185. על מקרים של המרת דת — ראה: בן-יעקב, עמ' קמג.

5 ראה: כהן, עמ' 154.

6 ראה: בן-נציר, עמ' 3, 4. מוסא בן נציר (640-716) זויה מצביא מוסלמי, כובש מארוקו. בפקודתו כבש עזרוו חלקים מספרד.

לצד מקרים של התאסלמות על רקע חברתי ירוד, מצוקות או תסכולים אישיים, אשר מניעיהם דמו לאלו של המרות הדת בדורות הקודמים, אנו עדים בעיראק המודרנית לתופעה חדשה. בשנות השלושים נמצאו אינטלקטואלים יהודים שהתאסלמו או שקלו לעשות כן. משום שהושפעו מן התרבות הערבית והמורשת האסלאמית.

כדי להבין תופעה זו עלינו להתעכב מעט על הרקע התרבותי שלה.

1. הזיקה לשפה הערבית ולמורשת המוסלמית

עד ראשית המאה הנוכחית הקפידו רוב יהודי עיראק על קיום מצוות הדת היהודית. בהשפעת החינוך המודרני, שהקיף מספר גדול של יהודים בבתי-ספר יהודיים וממשלתיים, החלה התרחקות הדרגתית מהמסורת, תחילה בדרך-אחד ובגלוי. במיוחד התרחקו מהדת אלה שנסעו לאירופה ולתורכיה לרכוש השכלה. תופעות של עישון, הדלקת אש בשבת, אכילת טריפות ואי-הקפדה על קיום מצוות אחרות רווחו כבר בתחילת המאה.

אחרי מלחמת-העולם הראשונה, כתוצאה מהתחזקות החינוך החילוני בקרב הקהילה היהודית וראשית ההתרחקות מן הדת היהודית ומן קיום מצוות מעשיות, קמו ראשוני הסופרים והמשוררים היהודים בעיראק שכתבו ערבית בדומה לשכניהם המוסלמים, ובחיבוריהם כמעט לא ניכרה עובדת היותם יהודים.⁷ על זיקתם המודגשת של אינטלקטואלים יהודים בשנים אלו לשפה הערבית, למורשת הערבית וללאומיות העיראקית — כותב סלמאן דרויש במכתב לאחיו שלום דרויש:

על-פי הרגלנו אנו היהודים, בכל זמן ובכל מקום, מתרחקים מהדת היהודית ומהלאומיות היהודית ומשתדלים להתבלבל ולהיטמע בתוך הרוב כל אימת שאנו חשים ברוחות החופש והשוויון המנשכות. אך חיש מהר אנו שבים ונאחזים בצווי הדת והקנאות הלאומית כאשר פוגעות בנו רוחות האפליה והדיכוי.

נעים קטן, שהיה עיתונאי ונמנה עם חוגי השמאל בשנות הארבעים, מספר בזכרונותיו, עד כמה היו מרוצים התלמידים היהודים בני כיתתו בבית-הספר הממשלתי משיעורי השפה הערבית, מהקוראן ומהשירה הקדם-אסלאמית, שלמדו אצל מורם הערבי. יצירות אלה עוררו בהם התפעלות והערצה. שירתם עתירת הדמיון

7 ראה: מורה, עמ' 22-23; קוז, עמ' 47-48. הרקע — ראה גם: כהן, עמ' 153. בין הסופרים האלה: מאיר בצרי (נולד 1911), עו"ד אנור שאול (1904-1985); ד"ר מראד מיכאל (1909-1988); יעקב בלבול (לב), (נולד 1923); ד"ר סלמאן דרויש (1910-1981); ד"ר אלביר ש' אליאס (1912-1962). פירוט שמותיהם ויצירותיהם — ראה גם: כתבי סופרים, עמ' 277-310.

8 ראה: דרויש, במרפאה, עמ' 200-202.

של אל-מערי (1075-973) ושל אל-מתנבי (915-965) מצאה מסילות לליבם והם ראו בה חלק בלתי נפרד מתרבותם.⁹

2. הזדהות עם מורשת האסלאם והמטרות הפאן-ערביות — עד המרת דת

אינטלקטואלים יהודים אחדים בעיראק בשנות השלושים והארבעים הרחיקו לכת עד כדי הזדהות עם מורשת האסלאם ועם המטרות הפאן-ערביות, ואף מעבר לכך — אל המרת דת במקרה אחד ואל סף התאסלמות במקרה אחר.

(א) ד"ר אחמד נסים סוסה — נושא-הדגל הראשון של הזדהות זו — פירסם ביולי 1930, בעיתון הבירותי 'אל-אחראר', מאמר בשם 'פלסטין בין הערבים לציונים' ובו תקף את הציונות ואת האימפריאליזם המערבי וקרא לצדד בפלסטין. במאמר אחר, 'החגים העיראקיים', שפורסם בעיתון העיראקי 'אל-אח'באר', כ-22 בנובמבר 1932, קרא סוסה לבטל את החופשות הנרחבות הניתנות לפקידים היהודים בממשלה בחגי ישראל, בטענו כי החופשות המרובות הללו משתקות את פעילות המנגנון הממשלתי.¹⁰

סופו של סוסה שהרחיק לכת בהזדהותו עם הערבים עד כדי כך שבשנת 1936 המיר את דתו והתאסלם. שמו בישמעאל נקרא: אחמד נסים סוסה. ד"ר סוסה, שנולד בשנת 1902 בעיר השיעית ח'לה למשפחה יהודית מכובדת, רכש

9 ראה: קטן, עמ' 126-125.

10 ראה: סוסה, כרך ב, עמ' 182-174 (המאמר הראשון); עמ' 184-183 (המאמר השני).

ד"ר אחמד נסים סוסה — קודם התאסלמותו

ד"ר סוסה (יושב משמאל), עם חברי האגודה 'אליהדאיה אל-אסלאמיה' בקאהיר, שערכו לו מסיבה לרגל התאסלמותו בשנת 1936

השכלה אקדמית באוניברסיטה האמריקאית בבירות, ואחר-כך בארצות-הברית, שם למד הנדסה והוכתר כד"ר בפילוסופיה, ביחסים בינלאומיים, חיבר לאחר התאסלמותו ספר בשם 'פי טריקי אלא אל-אסלאם' (בדרכי אל האסלאם, שני כרכים, 1936, 1938). הוא הסביר בספרו, כי נטייתו לאסלאם החלה כאשר קרא בפעם הראשונה בקוראן, בהיותו סטודנט באוניברסיטה האמריקאית בבירות, והחלטתו להמיר את דתו באה לאחר מחקר שכתב באוניברסיטת שיקגו על דת האסלאם, ובו הגיע למסקנה, כי דת זו נעלה בערכיה על היהדות והנצרות.¹¹

סוסה היה בין הראשונים שהאשימו בגלוי את העדה היהודית בעיראק באי-נאמנות ובתמיכה בציונות. הוא תקף בחריפות את אחיזת-לדת עד לא מכבר ותבע מהם לשוב 'מדרכם הרעה', להוכיח נאמנותם לארצם ולהכיר טובה לאסלאם. בפנייתו אל יהודי המזרח הערבי, שהיו בעיניו היהודים האמיתיים בני הגזע השמי, קבע, כי יש בתוכם רק מיעוט פאטריוטי קטן, הדוחה את הציונות. על הצהרתו של משכיל יהודי עיראקי, שהוקיע בפברואר 1936 את הציונות ואת המדינאים הציוניים המוליכים שולל את עצמם ואת יהודי העולם, הגיב סוסה בסדרה של שאלות רטוריות:

אילו פעולות עשו היהודים הערבים למען דחיית הציונות? [...] היכן הן התרומות של היהודים הערבים העשירים למען דיכוי הציונות והדברתה? [...] איה המחאות שהוגשו? [...] האם יהודי-המזרח השתתפו באיזו תנועה אנטי-ציונית?

בהמשך לכך הוסיף סוסה והאשים את יהודי-המזרח בשתיקה ובהתעלמות מ'התקפת

11 ראה: סוסה, כרך א, עמ' 44-43, 51; כרך ב, עמ' 133-173.

העריצות הציונית, כדבריו, נגד הערבים. עוד שאל, 'האם מישוהו מהם הצטרף לשורות מתנגדי הציונות?' והשיב, שאינו מכיר אף יהודי שעשה זאת. הוא אף הרחיק לכת בטיעונו ואמר, כי קשה לשכנע את הערבים שאדם יכול להיות גם יהודי וגם נאמן לעניין הערבי. לדעתו, יהודי שאהבתו לערבים ולעניין הערבי כנה אינו יכול להוכיח את נאמנותו זו בלי לנטוש את היהדות, את מנהגיה, את מסורתה ואת לאומיותה, מפני שהציונות — הוא מסכם — היא תולדה של דת.¹²

(ב) מוסא בן־נצִיך — מומר יהודי אחר, אשר כבר הוזכר לעיל ומספרו ברור, כי מניעיו להתאסלמותו היו תוצאה מהיתר שנתן בית־הדין הרבני לגיסו לשאת אשה שנייה¹³ — יצא גם הוא בהאשמות כבדות כלפי ראשי היהודים, הדת היהודית ומנהגיה. הוא האשים את היהודים בכגידה בלאומיות ובמולדת. בהקדמה לספרו, הוא טען נגד קיום התפילות היהודיות בשפה אשר אינה מובנת לו והיתה תופעה מתסכלת לו וליהודים בני גילו. הוא גם האשים, כי בבתי־הספר של הקהילה היהודית בבגדאד מטיפים לציונות ולהסתייגות מכל דבר פאטריוטי ערבי. הוא יצא במיוחד נגד בית־הספר 'פרדס' (אל־פִּרְדִּינס). בראשות מר אהרון ששון, מי שנודע בכינויו 'המורה' ועמד באותם ימים גם בראש האגודה הציונית בארס־נהריים, ונגד המורים הארץ־ישראליים שלימדו בבתי־הספר היהודיים בעיראק באותם ימים. לטענתו, המורים הללו הובאו במיוחד כדי לזרוע את זרעי הציונות בקרב התלמידים. גם בשימת דגש על השפה האנגלית בבית־הספר היהודי העל־יסודי 'שמש' ועל הצרפתית בבית־הספר 'אליאנס', הוא ראה משום בגידה, שכן לדעתו, התופעות הללו חינוכו לנאמנות זרה ולבגידה גדולה בלאום. הוא הוסיף, שהאחריות על כך נופלת על הורי התלמידים, על ראשי הדת היהודית ועל מנהיגי העדה.¹⁴

(ג) קבוצת אינטלקטואלים יהודים על סף התאסלמות — טיעוניהם של סוסה ושל בן־נציר לא היו כה רחוקים מדעתם של מקצת חסידי האוריינטאציה העיראקית, אשר התנגדו לפעילות ציונית וראו בעיראק את מולדתם, שבה נשקף להם עתיד מזהיר. אמנם פרט לסוסה, לא נמצא בין היהודים המעטים שהמירו את דתם בעיראק בתקופה המודרנית אפילו אחד שהתאסלם בשל מניעים אידיאולוגיים או דתיים. גם באשר לסוסה אומר חיים כהן, שלא ברור אם לא היו לו מניעים אחרים להתאסלמותו.¹⁵ על־כן מיוחדת בסוגה היא הפרשה של קבוצת אינטלקטואלים יהודים בעיראק ששקלה אפשרות להתאסלם. פלמאן דְרוּיִש מספר, כי בתחילת שנות הארבעים

12 ראה: סוסה, כרך א, עמ' 163-164. סוסה מעיר, כי פרק זה נכתב לפני שהרב הראשי של יהודי בגדאד, הרב ששון ח'צירי, פירסם את הצהרתו השוללת כל קשר בין יהודי עיראק לציונות, הן בתוך עיראק והן מחוצה לה. עם זאת הוא מוסיף, כי נודע לו שכמה יהודים היו מעורבים לאחר פרסום ההצהרה בתופעות הסותרות את תוכנה.

13 בספרו (סטיות וטראגדיות בעדה היהודית, 1933), הוא מקדיש יותר מ־200 עמודים, מתוך 250, לפרשת אחותו וגיסו. שאר העמודים מוקדשים להשמצות נגד העדה היהודית, הנהגתה, מערכת החינוך היהודי והפעילות הציונית בעיראק ועוד.

14 ראה: בן־נציר, עמ' 2-3, 238-245. 15 ראה: כהן, עמ' 199-200.

נפגשה קבוצה זו בחשאי כדי לדון באפשרות, שהעלה רופא יהודי מפורסם,¹⁶ להתאסלם יחדיו ולהחליץ בדרך זו מן הרדיפות והנגישות שהיו מנת חלקם של היהודים באותה עת בעיראק. רוב המשתתפים הסכימו עקרונית לרעיון והחליטו לשוב ולהיפגש לדיון נוסף ולהצבעה. אלא שהפגישה השנייה לא התקיימה והרעיון כולו לא יצא לפועל. דרויש אומר, שהרעיון נגנז בשל שתי סיבות: ראשית – הסוד נודע לכמה מראשי העדה, שפעלו לסיכולה של התוכנית; שנית – בעלי הרעיון חזרו בהם נוכח התפשטות הרעיונות הנאציים בעיראק, ובמיוחד לאחר שהמופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חסיני הגיע לארץ זו. עתה הוברר להם, שההתאסלמות לא תפתור את בעיותיהם; ככלות הכל, הנאצים בגרמניה הגדירו את הזהות היהודית על-פי המוצא והגזע ופגעו גם בגרמנים ממוצא יהודי, שאבותיהם התנצרו לפני כמה דורות. סלמאן דרויש אמנם מציין, כי המניע למחשבתם להתאסלם היה הרצון להיפטר מהרדיפות ולא אמונה בעליונות האסלאם, אך אין להתעלם מן ההקשר הכללי של דבריו. הוא מתאר את האפיזודה הזאת תוך כדי מאמץ להוכיח לקורא עד כמה השתרשו השפה הערבית והתרבות הערבית בקרב היהודים בני גילו, עד כמה הם היו בקיאים בפסוקי הקוראן ומעוררים בלאומיות הערבית. באותו הקשר הוא מספר, כי כתב מאמרים לאומיים בעיתון 'אל-אסתקלאל', בטאון החוגים הלאומניים והקיצוניים בעיראק,¹⁷ שעורכו היה עבד אל-ע'פור אל-בדרי, מפעילי 'הליגה להגנה על פלסטין', בראשות טה אל-האשמי.¹⁸

3. ביטויי הזדהות אחרים

ראוי לציין, כי ביטויי ההזדהות עם מורשת האסלאם ועם האומה העיראקית, או הערבית בכלל, לא פסקו בקרב אינטלקטואלים יהודים בעיראק גם מאוחר יותר, חרף תמורות העיתים – כגון הפרעות (הפרהוד) ביהודי עיראק בחג השבועות תש"א, או הקמת מדינת ישראל והנגישות שהתלוו לכך לפני כן ואחרי כן – והלקחים שהפיקה מהן הרוב המוחלט של קהילה זו. להשלמת התמונה אציין שני סוגים להזדהות מעין זו, אף כי הם לא כרוכים בהתאסלמות.

(א) שירי הזדהות – הסוג האחד הוא הזדהות שבאה לידי ביטוי בשירה, ואציין שירים מאת שני משוררים: אבראהים יעקב עובדיה ואננר בן-שאול.

בקובץ שיריו 'זאבל וטל' (גשמי עוז וטללים, בגדאד 1946), בחלק הראשון (לחני מולדת), פירסם א"י עובדיה שיר המוקדש כולו ל'פלסטין והאימפריאליזם', ובו הוא מוקיע את העוול שנעשה לפלסטין ומתאר את הציונות כמכשיר בידי האימפריאליזם.¹⁹

16 מפי פרופ' שמואל מורה נודע לי, כי המדובר ברופא אלכיר אליאס.

17 ראה: דרויש, במרפאה, עמ' 200-202; דרויש, היחסים, עמ' 84; דרויש, ראיון.

18 ראה: מערוף, כרך ב, עמ' 19. 19 ראה: עובדיה, עמ' 62.

מעניין יותר הוא מה שמשמע מן השיר 'הדת, המולדת או יהודי תחת חסות האסלאם' מאת אנור בן-שאול, שכן הוא חובר בפברואר 1969, ימים אחדים לאחר שההתנכלות של שלטונות הבעת' בעיראק לקהילה היהודית הקטנה שנותרה בה הגיעה לשיאה, בתלייתם של תשעה יהודים.²⁰ שיר זה הוא הביטוי המובהק ביותר לתחושת השייכות של אינטלקטואלים אלה לתרבות הערבית ולמורשת האסלאם. בשירו משבח בן-שאול את סובלנות האסלאם, המעניק חסות ללא-מוסלמים, מהלל את הקוראן, מביע את אהבתו לאומה האסלאמית על אף תהפוכות העיתים ומבטיח להוסיף ולשמור לה אימונים כפי שהיה בשעתו שמואל בן עאדיא.²¹

וזה נוסח השיר בתרגום חופשי:

ממשה את אמונתי שאלתי אך חסותי בצל דת מוחמד
בסובלנות האסלאם מצאתי מקלט מן הרטוריקה של הקוראן שאבתי דעת
עבודתי את הבורא כדת משה לא תפגע באהבתי לעם אחמד²²
כאל-סמואל אתמיד בשמירת האימונים אם אדע אושר בבגדאד ואם לאו.²³
ביטויי אהבה והערצה אלה לאסלאם ולתרבות הערבית, שנכתבו בעת ששרידי העדה היהודית בעיראק נקלעו למצוקה הגדולה ביותר שידעו בעת החדשה, משקפים דבקות עילאית של מחברם ברעיון ההשתלבות בעיראק, אבל רצה הגורל וכעבור שנתיים וחצי בלבד, בספטמבר 1971, עזב אנור בן-שאול את עיראק ועלה לישראל.²⁴ כאן הוא פירסם את קובץ השירים 'ובצע' פ'ג'ר ג'דיד' (ועלה שחר חדש), ששמו מעיד אולי יותר מכל דבר אחר על כשלון השאיפה לחיות בצל האסלאם, לינוק מן התרבות הערבית-אסלאמית ולהגשים את חלום ההשתלבות בעיראק.

(ב) נישואי יהודיות (קומוניסטיות) עם מוסלמים — בראשית שנות הארבעים, עקב הפרעות (הפרהוד) ביהודי בגדאד, נחלק רוב הנוער היהודי בעיראק לציונים ולקומוניסטים. הצטרפות של נוער יהודי למחתרת הקומוניסטית היוותה עדות נוספת להתרופפות הזיקה הדתית בקרבם. הנוער היהודי בשנות הארבעים השתלב בהירארכיה של המחתרת המארכסיסטית, תפס עמדות בכירות בהנהגתה והיה גורם מתסיס ומדרבן. שני יהודים אף הגיעו לצמרת והוצאו להורג בתלייה על-ידי שלטונות עיראק בשנת 1949.

20 התליות בוצעו ב-27 בינואר 1969 — ראה: בצלאל, עמ' 95-103; סודאי, עמ' 97-115; שאול, חיי, עמ' 328.

21 שמואל בן עאדיא הוא אל-סמואל בן עאדיא, המשורר היהודי-ערבי המפורסם ביותר, ואולי אף המשורר היהודי הנודע ביותר בתקופה הג'אהלית. הוא חי כנראה סביב אמצע המאה השישית לספירה וקנה את עולמו באגדה הקושרת אותו עם המשורר הג'אהלי המפורסם אמרו אל-קיס. אגדה זו מספרת שאל-סמואל קיבל מאמרו אל-קיס שריונות יקרים למשמרת ולא מעל בפיקדון זה גם כאשר אויבי המפקיד צרו על טירתו של אל-סמואל ורצחו את בנו לנגד עיניו. מכאן הפתגם 'ויותרן נאמן מאל-סמואל' — ראה: גורן, עמ' 24.

22 אחמד הוא אחד מכינויי הנביא מוחמד.

23 ראה: שאול, חיי, עמ' 331; שאול, שחר, עמ' 69; אל-אנבאא', 11 בינואר 1985.

24 ראה: שאול, חיי, עמ' 340.

למחתרת הקומוניסטית הצטרפו גם בנות יהודיות, ולפחות 4 מהן היו סטודנטיות במוסדות להשכלה גבוהה. שתיים מבין יהודיות קומוניסטיות אלו התחתנו עם מוסלמים, ממנהיגי הקומוניסטים. האחת, סעידה ששון משה משעל, סטודנטית בסמינר הגבוה למורים בבגדאד, היתה ארוסתו של ששון שלמה דלאל, שעמד זמן-מה בראש המחתרת הקומוניסטית והוצא להורג בתלייה בשנת 1949. מאוחר יותר היא נישאה לזכי ח'ירי, ממייסדי המפלגה הקומוניסטית בעיראק בשנות השלושים וממנהיגיה עד סוף שנות השבעים.²⁵ לאחר נשואיה נודעה בכינוי 'סעאד ח'ירי' ואם 'חיאי'. היא נמנתה עם האישים המרכזיים במחתרת הקומוניסטית בשנות 1949-1953 וכתבה דוקטוראט על התנועה המהפכנית בעיראק, בהשגחת אוניברסיטת מוסקבה.²⁶ הקומוניסטית היהודייה השנייה שנישאה למוסלמי היא מדלין עזרא, שהיתה חברת ועד הנשים במחתרת הקומוניסטית וכינויה המחתרתי היה 'ח'ולה'. בעלה, בהא' אל-דין נורי, עמד בראש המחתרת הקומוניסטית בעיראק בשנות 1949-1953. היא ילדה לו בן בשם סלאם.²⁷

יש להניח, כי נישואיהן של הנשים הללו למוסלמים לא לוו בהמרת דת או בטקס דתי, שהרי היו קומוניסטיות פעילות וספק אם נזקקו לאישורו של בית-דין שרעי. מה גם שההלכה המוסלמית מתירה למוסלמי לשאת יהודייה או נוצרייה בלי שתתאסלם. מכל מקום, יש להניח, כי נשים אלו יצאו מכלל ישראל.

לסיכום: מספר היהודים שהתאסלמו בעיראק בעת החדשה היה זעום ביותר. כמו בעבר, חלק מהמרות הדת הללו היו על רקע של מצוקות אישיות, בעיקר מצב כלכלי וחברתי ירוד. לצידם, היו בשנות השלושים והארבעים תופעות בודדות של המרות דת, בקרב צעירים אינטלקטואלים, שאמונתם הדתית נתרופפה לעומת התחזקות זיקתם לתרבות ולמורשת הערבית-האסלאמית. היו ביניהם שהרחיקו לכת בהזדהותם הלאומית-ערבית והתאסלמו והיו אחרים שההררו בהמרת דת קבוצתית, כדי להינצל מרדיפות ומיחס משפיל מצד השלטונות ודעת-הקהל, שהיו מנת חלקם של היהודים בעיראק בשנות ה-30 ותחילת שנות ה-40. החינוך החילוני שרכשו בני הנוער היהודי בעיראק המודרנית הקל על הצטרפותם של צעירים יהודים בשנות ה-40 לתנועה הקומוניסטית. היה זה צעד נוסף בהתרחקות של חלק מהדור הצעיר מן היהדות, ואחד

25 על ששון שלמה דלאל — ראה: באטאטו, עמ' 570-573; על זכי ח'ירי — שם, עמ' 399, 403, 421-420.

26 ראה: אל-בראק, נספח 2, עמ' 245-251. בנספח זה מפרט המחבר שמות של 245 יהודים קומוניסטים פעילים בשנות ה-40 בעיראק, בהם 14 נערות, אשר ארבע מתוכן היו סטודנטיות בפאקולטות: לרפואה, למשפטים ולהנדסה ומהסמינר למורים. אין הוא מציין את השכלתן של שאר הקומוניסטיות היהודיות, ואפשר שהיו בתוכן עוד בעלות השכלה תיכונית או גבוהה. על מחקרה של סעאד ח'ירי — ראה: קוג'מאן, הקדמה עמ' ב, 222. המחקר שלה יצא לאור כספר בבירות 1980.

27 בהאא אל-דין נורי נולד ב-1927, עמד בראש המחתרת הקומוניסטית מיוני 1949 עד אפריל 1953 — ראה: באטאטו, עמ' 659-662. על הולדת בנם — ראה: אל-בראק, עמ' 249.

הביטויים לכך היה נישואיהן של יהודיות קומוניסטיות עם מוסלמים שנמנו עם ראשי המחתרת הקומוניסטית.

הפניות ביבליוגרפיות

- אל-אנבאא' עיתון יומי, ירושלים 1985.
אל-בראכ, אל-מדארס אל-יהודיה ואל-איראניה פי אל-עראק (בתי-הספר היהודיים והאיראניים בעיראק), בגדאד 1984.
- אל-חצרי אל-בלאד אל-ערביה ואל-דולה אל-עת'מאניה, בירות 1948.
אל-עזאוי, תאריך אל-עראק בין אחת-אלאין (ההיסטוריה של עיראק בין שני כיבושים), חלק א, בגדאד 1935.
- H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton 1978.
- א' בן-יעקב, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד מינו, ירושלים תשכ"ה.
מ' בן-נצירי, שד'וד' ומא'אסי פי אל-טא'א'י'פה אל-אסרא'א'ליה (סטיות וטראגדיות בעדה היהודית) בגדאד 1352 [1933].
- בצלאל לבדם כמבצר הקץ, תל-אביב 1976.
א' גורן, משירת ערב, ירושלים 1970.
- ע' אל-עזוי ס' נואר, דאוד פאשא וואלי בעדאד, קאהיר 1967.
- R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, New York 1963.
- ס' דרויש, כל שא' האדיא' פי אל-ע'אדה (הכל שקט במרפאה), ירושלים 1981.
- ש' דרויש, 'היחסים בין מוסדות הקהילה היהודית לבין המחתרת החלוצית בבגדד', מבבל לירושלים. תל-אביב תשמ"א, עמ' 82-88.
- ראיון עם שלום דרויש, שנערך בחיפה, 13 באוגוסט 1978.
- א' הד, התמערכות האמפריה העות'מאנית (הרצאה, ערכו והתקינו לדפוס, י' פורת וח' גרבר), הוצאת האוניברסיטה העברית, ירושלים (ללא תאריך).
- ח' כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, ילים תשל"ג.
י' בצלאל (עורך), כתבי סופרים יהודים ספרדיים ומזרחיים בלשונות יהודיות וזרות, כרך א, תל-אביב תשמ"ב.
- ש' מורה, הסיפור הקצר של יהודי עיראק, ירושלים תשמ"א.
ח'נ מערוף, אל-אקליה אל-יהודיה פי אל-עראק בין שנת 1921-1952 (המיעוט היהודי בעיראק בשנות 1921-1952), 2 כרכים, בגדאד 1975.
- M. Sawdayee, *All Waiting to be Hanged*, Tel Aviv 1974.
- א'ג סוסה, פי טריקי אלא אל-אסלאם (בדרכי אל האסלאם), א-ב, קאהיר 1936, נג'ף 1938.
- עובדיה, וואל וטל (גשמי עוז וטללים), בגדאד 1946.
- ח' קוג'מאן, תורת 14 תמוז 1958 פי אל-עראק וסיאסת אל-חזב אל-שועי (מהפכת 14 ביולי 1958 בעיראק ומדיניות המפלגה הקומוניסטית), הממלכה המאוחדת 1958.
- נ' קוז, 'האוריינטאציה העיראקית בקרב הנהגת יהדות בבל וכשלונה', עבודה לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה.
- N. Kattan, *Farewell Babylon*, Ontario 1976.
- א' שאול, קצת חיאתי פי ואדי אל-ראפ'דין (סיפור חיי בארם נהריים)... ירושלים 1980.
- א' בן-שאול, ובוע' פ'ג'ר ג'דיד (יעלה שחר חדש), ירושלים 1983.
- D.S. Sasson, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949.